

- ⁵ Kratkye soobtchenie // Chronicle of Current Events. – 1970. – 14 issue. – 30 June.
- ⁶ The trial of Valentyn Moroz // Chronicle of Current Events. – 1970. – 17 issue. – 31 December.
- ⁷ Kasyanov H. Dissenting voices: the Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of 1960–80's / H. Kasyanov. – K. : Lybid, 1995. – S. 155.
- ⁸ In prisons and camps // Chronicle of Current Events. – 1974. – 32 issue. – 17 July.
- ⁹ Valentyn Moroz prodolzhaet holodovky // Chronicle of Current Events. – 1974. – 33 issue. – 10 December.
- ¹⁰ In stockades and prisons. Vladimirskaya prisons // Chronicle of Current Events. – 1975. – 35 issue. – 31 May.
- ¹¹ In stockades and prisons. Vladimirskaya prisons // Chronicle of Current Events. – 1975. – 36 issue. – 31 May.
- ¹² In stockades and prisons. Vladimirskaya prisons // Chronicle of Current Events. – 1976. – 39 issue. – 12 March.
- ¹³ Valentyn Moroz na psyhyatrycheskoy ekspertuzi // Chronicle of Current Events. – 1976. – 40 issue. – 20 May.
- ¹⁴ Tam samo.
- ¹⁵ In prisons and camps // Chronicle of Current Events. – 1976. – 41 issue. – 3 August.
- ¹⁶ In prisons and stockades. Mordovskye lageria // Chronicle of Current Events. – 1976. – 45 issue. – 25 May.
- ¹⁷ In prisons and stockades. Mordovskye lager // Chronicle of Current Events. – 1976. – 47 issue. – 30 November.
- ¹⁸ Tam samo.
- ¹⁹ Political liberation. Exchange // Chronicle of Current Events. – 1976. – 53 issue. – 1 August.

Статья содержит характеристику источников, касающихся личности украинского диссидента Валентина Мороза, на страницах российского издания “Хроника текущих событий” (ХТС). Этот журнал был центральным периодическим изданием диссидентского движения в СССР и нелегально распространялся на протяжении 15 лет. ХТС уделял достаточно внимания украинскому диссидентскому движению в целом и одному из его ярких представителей Валентину Морозу в частности. Материалы ХТС, которые освещают период второго заключения диссидента в 1970–1979 гг., имеют важное значение для исследования его личности.

Ключевые слова: Валентин Мороз, диссидентское движение, “Хроника текущих событий”, советский тоталитарный режим, самиздат.

The article characterizes source materials which are relating to the personality of Ukrainian dissident Valentyn Moroz, which are described in the Russian magazine “Chronicle of Current Events” (CCE). This magazine was a central periodical dissident movement in the Soviet Union and illegally distributed for 15 years. In general CCE paid enough attention to Ukrainian dissident movement and especially one of its bright representatives Valentyn Moroz. CCE materials that highlight the second period of imprisonment of dissident in 1970–1979's, are important for the study of his figure.

Keywords: Valentyn Moroz, the dissident movement, “Chronicle of Current Events” Soviet totalitarian regime, self-publishing.

УДК 314.12 (=161.2) 1960/1970

Надія КІНДРАЧУК

ВСЕСОЮЗНІ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕННЯ 1959 і 1970 рр. ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ ТИТУЛЬНОЇ НАЦІЇ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 60-х рр. ХХ ст.

У статті досліджено Всесоюзні переписи населення 1959 і 1970 рр. як основне джерело для комплексного вивчення динаміки чисельності і територіального розміщення представників титульної нації України в різних регіонах УРСР протягом 60-х рр. ХХ ст., показано стан збереження ними рідної мови, визначено фактори, які в умовах тоталітарного режиму негативно впливали на зміну демографічних процесів, зокрема етнічного складу українського суспільства в окреслений період. Охарактеризовано національну політику радянської влади, що керувалася пріоритетом державної загальнонаціональної єдності всього “радянського народу” та зневажала цінність етнічної нації.

Ключові слова: *всесоюзні переписи населення, демографічні зміни, титульна нація, українці, українська мова, національне питання, тоталітарний режим, асиміляція.*

Консолідуючою силою в нашій державі завжди була і залишається українська титульна нація з українською державною мовою, звичаями, традиціями, багатовіковою культурою, незламним духом та могутньою єдністю. Ідея національної єдності ніколи не полишала наш народ – це, зрештою, і стало запорукою створення Української демократичної, суверенної, незалежної держави. Однак в радянський період відбувалося систематичне нищення української нації та її етнічної єдності, українці поглиналися “новою історичною спільністю” – “радянським народом”, територія УРСР заселялась іноетнічними елементами для радикальної, штучної зміни складу корінного населення.

Зі здобуттям незалежності України були створені сприятливі умови для вільного вивчення радянського минулого українського народу, переосмислення власної історії. Тому всебічне дослідження Всесоюзних переписів населення 1959 та 1970 рр. як джерела вивчення чисельності представників титульної нації України протягом 60-х рр. XX ст. є надзвичайно актуальним і вимагає особливого підходу у вивченні, адже сьогодні велике значення має відтворення максимально повної та об’єктивної етнічної історії України, відновлення національної пам’яті, зруйнованого комуністичним режимом генофонду української нації, виховання патріотизму серед молодого покоління, сприяння росту національної ідентичності та самосвідомості українського народу, завдяки яким успішно вирішуються назрілі у суспільстві проблеми державотворення.

Питання динаміки чисельності населення УРСР другої половини XX ст., формування його етносоціальної структури частково висвітлено в працях таких авторів, як: Я.Гирич¹, В.Свтух², В.Крисаченко³, В.Скляр⁴, Г.Стеценко⁵, І.Суботіна⁶, С.Чорний⁷, О.Рафальський⁸ та ін. В поле зору науковців потрапили тільки окремі аспекти окресленої теми, зокрема формування соціального складу та професійно-галузевої зайнятості різних етнічних груп в Україні та її регіонах, особливості географічного розміщення представників різних етносів, визначальні риси їх етнокультурного розвитку, динаміка статеві-вікової структури населення УРСР, демографічні наслідки урбанізації тощо. Однак в науковій літературі досліджувана тема досі залишається недостатньо вивченою. Це дає нам можливість продовжити роботу в цьому перспективному напрямку.

Отже, в центрі уваги даної статті – дослідження Всесоюзних переписів населення 1959 р. та 1970 р. як джерела вивчення чисельності представників титульної нації України в УРСР протягом 60-х рр. XX ст., визначення факторів, які негативно впливали на зміну етнічного складу українського суспільства в зазначений період.

Відразу ж після закінчення Другої світової війни більшість європейських країн провели переписи населення. У СРСР перший післявоєнний перепис відбувся лише через 14 років, а саме у 1959 р. Основними причинами такої тривалої перерви після перепису 1939 р. були фінансові труднощі, а також небажання радянського керівництва показати дійсні масштаби людських втрат, оскільки довоєнна чисельність населення була відновлена лише у 1955 р. завдяки відносно високому рівню народжуваності⁹. Рішення про проведення загального перепису населення в 1959 р. було ухвалено постановою Ради Міністрів СРСР № 480 від 5 травня 1958 р. “Про Всесоюзний перепис населення 1959 року” та відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР № 755 від 6 червня 1958 р.¹⁰. Цей перепис вперше охоплював територію України в її сучасних кордонах, адже попередній загальний облік населення, що відбувся двадцять років до того, охоплював УРСР ще без західноукраїнських областей, але з Молдавською АСРР.

Основним документом перепису 1959 р. була програма – затверджений урядом переписний лист, який складався з 15 запитань і, на думку радянських демографів, мав максимально характеризувати суспільство. Статистичні показники визначали стать, вік, сімейний стан, національність, рідну мову, громадянство, освіту, місце роботи та ін. Етнічна приналежність визначалася шляхом самоідентифікації опитуваного, національність дітей вказувалась їх батьками.

Згідно з даними цього перепису Україна була багатоетнічною державою, а на її території мешкало 41 869 046 осіб¹¹. Представники титульної нації України домінували в усіх регіонах республіки, особливо в центральних і західних областях, винятком був лише Кримський півострів, де головним чином, зростала чисельність питомої ваги кримських татар¹². Етнічні українці у 1959 р. склали 32 158, 5 тис. осіб, а це, відповідно, 76,81% від усього населення республіки¹³.

Впродовж 60-х рр. XX ст. кількість представників титульної нації України зросла більше ніж на 3 млн осіб, однак протягом наступного десятиліття зростання було значно меншим – 1,2 млн осіб¹⁴. Це пояснюється перш за все загостренням демографічної ситуації в УРСР та різким зменшенням природного приросту населення в цілому. Іншою важливою причиною такої ситуації були швидкі темпи приросту чисельності представників інших національностей, перш за все росіян та білорусів. З 1959 до 1970 рр. частка українців збільшилася на 9,7%, а росіян і білорусів – відповідно на 28,7% і 32,6%¹⁵. В досліджуваній період в усіх областях Східного регіону УРСР та на Півдні республіки абсолютна і відносна чисельність росіян теж зростала значними темпами, однак все ж таки поступалася в цьому українцям. Так, за офіційними даними Всесоюзних переписів населення питома вага українців серед населення Одеської області у 1959 р. складала 55,82% та у 1970 р. – 54,99%, в Донецькій – 55,58% та 53,08%, Дніпропетровській – 77, 74% та 74,84%, Луганській – 57,75% та 54,77%, Херсонській – 81,06% та 78,33%, Миколаївській – 81,16% та 78,87% відповідно^{16, 17} (інформацію узагальнено у поданій нижче таблиці).

Таблиця

**Чисельність представників титульної нації України (тис. осіб)
та їх питома вага серед населення УРСР (%)**

№	Область	1959 р.		1970 р.	
		тис. осіб	%	тис. осіб	%
Західний регіон					
1	Закарпатська	686,5	74,56	808,1	76,46
2	Івано-Франківська	1 037, 7	94,80	1 186,8	94,99
3	Львівська	1 818,3	86,26	2 134,4	87,46
4	Тернопільська	1 030,2	94,89	1 107,0	96,60
5	Хмельницька	1 452,9	90,16	1 466,9	90,87
6	Чернівецька	518,2	94,46	581,1	93,14
Північно-західний регіон					
7	Волинська	842,0	94,55	924,9	94,89
8	Рівненська (до 1991 р. Ровенська)	864,8	93,37	979,6	93,50
Центральний регіон					
9	Вінницька	1 966,4	91,80	1 960,8	91,97
10	Київська	1 602,2	93,18	1 689,1	92,09
11	Кіровоградська	1 079,8	88,66	1 110,0	88,13
12	Черкаська	1 413,1	93,99	1 425,1	92,84
Східний регіон					
13	Дніпропетровська	2 102,9	77,74	2 492,1	74,84
14	Донецька	2 368,1	55,58	2 596,9	53,08
15	Луганська	1 416,3	57,75	1 506,6	54,77
16	Харківська	1 734,1	68,81	1 869,4	66,14
Північно-східний регіон					
17	Полтавська	1 524,7	93,44	1 557,6	91,23
18	Сумська	1 330,8	87,91	1 312,1	87,20
19	Чернігівська	1 468,2	94,46	1 462,9	93,14

Продовження табл.

Північний регіон					
20	Житомирська	1 355,2	84,50	1 383,9	85,07
Південний регіон					
21	Кримська	267,7	22,28	480,7	26,45
22	Миколаївська	822,8	81,16	905,6	78,87
23	Одеська	1 124,4	55,82	1 313,8	54,99
24	Херсонська	668,1	81,06	806,8	78,33
Південно-східний регіон					
25	Запорізька	999,4	68,28	1 164,8	66,64
Всього по Україні		32 158,5	76,81	35 283,9	74,87

Упродовж 1972–1974 рр. були офіційно оприлюднені підсумки чергового загального перепису населення, що проходив 15 січня 1970 р. Спочатку він планувався на 1969 р., але неготовність технічних засобів оброблення підсумків перепису стала основною причиною його перенесення на 1970 р. По суті, він мало чим відрізнявся від перепису 1959 р. як за організаційно-методологічними положеннями, так і за своєю програмою. Однак, на відміну від перепису 1959 р., коли підсумкові звіти й таблиці публікувалися для кожної союзної республіки окремим томом, цього разу було видано сім тематичних томів для всіх республік. До сфери інтересів органів статистики входила інформація про абсолютну та відносну кількість населення, його розміщення, народжуваність, національний склад та розподіл за мовами, освіту, чисельність сімей, статеву-вікову та шлюбну структуру, розподіл за джерелами засобів існування, родом занять, житлові умови, міграційний рух та ін.

Станом на 1970 р. серед загальної чисельності населення України, що становила 47 126 517 осіб¹⁸, домінуючою національністю залишалися українці – 35 283,9 тис. осіб, тобто 74,87% від всього населення республіки¹⁹. В абсолютному обрахунку кількість українців зросла на 3,1 млн, їх питома вага скоротилася з 76,8% до 74,87%, а кількість росіян збільшилась на 2,1 млн з 16,9% до 19,3%²⁰. Виходячи з вищезазначених даних, особи російської національності становили вже не одну шосту, а одну п'яту населення. При цьому потрібно відзначити, що кількість українців зростала виключно шляхом природного приросту, в той час як росіян – внаслідок позитивного сальдо міграцій з інших республік Радянського Союзу. Суть тогочасної національної політики радянського керівництва полягала у формуванні “нової історичної спільноти” – “радянського народу”, що на практиці зводилося до зростання чисельності некорінного населення в Україні та утворення у великих промислових центрах, малих та середніх містах російськомовних більшостей²¹. Так, впродовж 1968 та 1969 рр. до УРСР прибуло 589 922 особи (22,67% загальної величини республіканських міграцій), з них 419 660 осіб з РРФСР, що становило 71,1% прибулих з інших радянських республік²². Такий перебіг подій призводив до зростання неукраїнського населення в УРСР. Фактично відбувалася поступова деукраїнізація України, вигідна росіянам, проте несприятлива для українців.

У вивченні чисельності титульної нації України протягом 60-х рр. XX ст. потрібно звернути увагу й на мовне питання, що ставилося в анкетах досліджуваних Всесоюзних переписів. Так, за офіційними даними перепису 1959 р. російську мову як рідну назвали 10,3 млн осіб (з них 6,9 млн – росіяни, 2 млн – українці), а в 1970 р. цей показник збільшився до 13,4 млн осіб (8,9 млн росіян та 3 млн українців)²³. Якщо в 1959 р. частка зросійщених за мовою складала 6,45% від загального числа українців, то в 1970 р. вона зросла до 8,55%²⁴. А це й не дивно, адже російська мова упродовж багатьох століть була державною, не зазнавала утисків і вважалася “перспективною”, і саме тому не піддавалася денаціоналізації.

Найвищою (понад 90%) серед всіх областей була частка україномовного населення в Тернопільській (96,69% у 1959 р. та 97,09% у 1970 р.), Івано-Франківській (95,19% у 1959 р. та 95,06% у 1970 р.), Волинській (94,52% у 1959 р. та 94,79% у 1970 р.), Вінницькій (94,52% у 1959 р. та 92,0% у 1970 р.), Рівненській (93,84% у 1959 р. та 94,32% у 1970 р.), Полтавській (92,72% у 1959 р. та 90,34% у 1970 р.) областях, а найнижчою – в Криму (11,91% у 1959 р. та 15,71% у 1970 р.), Донецькій (44,41% у 1959 р. та 37,89% у 1970 р.), Одеській (49,42% у 1959 р.

та 46,72% у 1970 р.) і Луганській (51,13% у 1959 р. та 43,38% у 1970 р.) областях^{25, 26}. У східних і південних регіонах питома вага російськомовних українців переважала частку україномовних українців у розміщенні обох груп на території УРСР, а у західних та центральних областях співвідношення цих груп було на користь українців, які зберігали власну національну мову.

Однак зробити точні висновки щодо національної ідентичності українців цього періоду досить важко. У переписі населення 1959 р. рідну мову громадян УРСР визначали за допомогою запитання, сформульованого таким чином: “Яку мову ви вважаєте своєю рідною?”, а не, наприклад, “Яку ви краще знаєте?” або “Якою мовою ви користуєтесь у повсякденні?”, тобто ті, хто назвали своєю рідною мовою українську, в реальному житті могли послуговуватися нею мало або взагалі не використовувати²⁷.

Отже, дослідивши Всесоюзні переписи населення 1959 і 1970 рр., можна зробити висновки про те, що протягом 60-х рр. XX ст. кількісне переважання українців в УРСР було безперечним. Представники титульної нації України домінували в усіх регіонах республіки, особливо в центральних і західних областях, за винятком Кримського півострова. Частка українців у Південному регіоні була найменшою й мала тенденцію поступового зниження.

Абсолютна чисельність представників титульної нації України постійно зростала, а саме з 32 158,5 тис. осіб у 1959 р. до 35 283,9 тис. осіб у 1970 р., проте їх питома вага серед населення республіки весь час зменшувалася, кількість українців з 76,81% всього населення УРСР у 1959 р. знизилася до 74,87% у 1970 р. Чисельність представників титульної нації України зростала виключно шляхом природного приросту населення, у той час як кількість представників російської нації збільшувалася внаслідок внутрішньореспубліканських міграційних процесів, спланованих національною політикою радянської правлячої верхівки. Частка росіян в 1959 р. складала 16,9% від загальної кількості населення УРСР, тоді як у 1970 р. збільшилася до 19,3%. Порівняно з іншими націями росіяни виступили вагомим фактором асиміляції та русифікації корінного населення України та штучного формування її національно-етнічного складу. В таких умовах втрачалися національні традиційні основи українського народу.

¹ Гирич Я. М. Урбанізація в Україні за даними Всесоюзного перепису населення 15 січня 1959 року / Я. М. Гирич // Грани. – 2009. – № 5 (67). – С. 19–24.

² Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник / В. Євтух, В. Трошинський, К. Галушко, К. Чернова. – К. : Наукова думка, 2004. – 344 с.

³ Крисаченко В. С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри / В. С. Крисаченко. – К. : НІСД, 2005. – 368 с.

⁴ Скляр В. М. Етнічний склад населення України 1959 – 1989 рр.: етномовні наслідки російщення / В. М. Скляр. – К. : Просвіта, 2008. – 392 с.

⁵ Стеценко Г. С. Демографічна статистика / Г. С. Стеценко. – К. : Вища школа, 2005. – 415 с.

⁶ Суботіна І. В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині XX – на початку XXI ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Суботіна Інга Володимирівна. – Чернігів, 2008. – С. 82.

⁷ Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі : довідник / С. Чорний. – К. : ДНВП Картографія, 2001. – 88 с.

⁸ Рафальський О. О. Національні меншини України у XX ст.: історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К. : Плюс, 2000. – 447 с.

⁹ Радянські переписи населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.org.ua/archive/2008-11-17/ukrstat.org.ua/02_04_04.htm.

¹⁰ Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К. : Політвидав України, 1958. – № 9. – С. 34.

¹¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР / [отв. за вып. К. А. Орехов]. – М. : Госстатиздат, 1963. – С. 168.

¹² Там само. – С. 170.

¹³ Скляр В. М. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр. ... – С. 339.

¹⁴ Суботіна І. В. Соціально-демографічні процеси в Україні ... – С. 82.

¹⁵ Там само. – С. 84.

¹⁶ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. – С. 168–178.

¹⁷ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – М. : Центральное стат. управление при Совете Министров СССР, 1972. – Т. 4 : Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – Ч. 1, кн. 2. – С. 152–190.

- ¹⁸ Там само. – С. 152.
¹⁹ Скляр В. М. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр. ... – С. 339.
²⁰ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – С. 153.
²¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. / [отв. за вып. К. А. Орехов]. – М. : Статистика, 1974. – Т. VII : Миграция населения, число и состав семей в СССР, союзных и автономных республиках, краях и областях. – С. 79.
²² Там само. – С. 79.
²³ Романцов В. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття) / В. Романцов. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 35.
²⁴ Скляр В. М. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр. ... – С. 172.
²⁵ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. – С. 168–178.
²⁶ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – С. 152–190.
²⁷ Тевікова О. В. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953–1964 роки) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тевікова Ольга Валентинівна. – Полтава, 2010. – С. 148.

В статтє исследованы Всесоюзные переписи населения 1959 и 1970 гг. как основной источник для комплексного изучения динамики численности и территориального размещения представителей титульной нации Украины в разных регионах УССР в течение 60-х гг. XX в., показано состояние сохранения ими родного языка, определённые факторы, которые в условиях тоталитарного режима негативно влияли на изменение демографических процессов, в частности этнического состава украинского общества в обозначенный период, охарактеризовано национальную политику советской власти, которая руководствовалась приоритетом государственной общенациональной общности всего “советского народа” и пренебрегала ценностью этнической нации.

Ключевые слова: всесоюзные переписи населения, демографические изменения, титульная нация, украинцы, украинский язык, национальный вопрос, тоталитарный режим, ассимиляция.

The article analyses the All-Union censuses in 1959 and 1970 as a primary source for a comprehensive studying the population dynamics and the settlement of Ukrainians in different regions of the Ukrainian SSR in the 1960's. The author has studied a state of preservation of their native language, has defined the factors which under the totalitarian regime negatively influenced the change of demographic processes, especially the ethnic composition of Ukrainian society at the outlined period. The article also describes the national policy of Soviet authorities which guided by the national priority of state and nationwide community of “the Soviet people” and ignored the value of an ethnic nation.

Keywords: All-Union census, demographic changes, the titular nation, Ukrainians, the Ukrainian language, a national question, totalitarian regime, assimilation.

УДК 94 (477.030) “1990”

Степан БОРЧУК, Степан НЕДІЛЬСЬКИЙ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ “УКРАЇНСЬКА МОВА” 1990-х рр.: ЗМІСТОВЕ НАПОВНЕННЯ ТА ПРИНЦИПИ НАПИСАННЯ

У статті розглянуто передумови появи енциклопедії “Українська мова” напередодні проголошення української незалежності та в першій половині 1990-х рр. Охарактеризовано роль науково-дослідних інституцій в організації видання, проаналізовано обговорення змістового наповнення проекту енциклопедії, показано внесок авторів фундаментальної праці в опублікуванні ЕУМ. Автори стверджують, що ця енциклопедія є необхідною українському суспільству і по праву займає гідне місце серед усіх українських енциклопедичних видань XX – початку XXI ст., навіть не зважаючи на свій незначний (як для енциклопедій) обсяг.

Ключові слова: енциклопедія “Українська мова”, енциклопедистика, Інститут мовознавства ім. О. Потебні НАН України, Інститут української мови НАН України, енциклопедична стаття.

Новий поштовх розвитку української енциклопедистики припадає на початок XXI ст., коли вдалося подолати основні наслідки економічної кризи, викликані розпадом Радянського Союзу, і стабілізувати не лише загальноекономічні показники, купівельну спроможність населення